Eind van het leven

Medical Humanities

Prof dr FG Huisman
Julius Centrum UMC Utrecht

Tot nog toe:

- Juridische en ethische bezinning op (medische handelingen rond) het levenseinde
- Discussies over zorgvuldigheid(seisen)
- Dit heeft alles te maken met onze houding tegenover de dood
- Die blijkt veranderlijk

De arts en de dood strijden om een vrouw

Sherwin Nuland, chirurg aan Yale

- ‘Tegenwoordig wordt het streven naar de *ars moriendi* (de kunst van het sterven) bemoeilijkt door onze pogingen tot wegstoppen en steriliseren’

- ‘Het moderne doodgaan vindt plaats in het moderne ziekenhuis, waar het kan worden weggestopt, ontdaan van zijn organische afstotelijkheid en tenslotte verpakt voor een moderne begrafenis’

Ideaal en praktijk

- Nuland: de *ars moriendi* is slechts een ideaal, dat zelden of nooit wordt gerealiseerd: 'ik heb zelden grote waardigheid bespeurd in de manier waarop we doodgaan'
- Proust (*A la recherche du temps perdu*): 'Gekromd in een halve cirkel lag op het bed een ander wezen dan mijn grootmoeder, een of ander beest dat haar pruik had opgezet en tussen haar lakens was gekropen, te hijgen en te kermen, schuddend met de dekens van het stuiptrekken'

De dood: medisch en cultuurhistorisch

- Artsen: onderzoek naar het organische proces van het sterven. Constateren van dood, tijdstip, doodsoorzaak; evt. regelen orgaandonatie (medisch-juridisch motief)

- Cultuur- en mentaliteitshistorici: onderzoek naar de houding van de mens tegenover de dood in de loop der tijd (existentieel motief)

Philippe Ariès
L'homme devant la mort

Stelling: er bestaat een verband tussen het zelfbewustzijn van de mens en diens houding tegenover de dood

Werkhypothese: de dood is (als onderdeel van de natuur) wild en bedreigend, maar kan (door de cultuur) worden 'getemd'

Philippe Ariès

Vier psychologische thema's:

- Zelfbewustzijn van het individu
- Culturele verdediging tegen de natuur
- Geloof in een hiernamaals
- Geloof in het kwaad

Philippe Ariès

Vijf perioden (500 - heden):

1. De getemde dood
2. De dood van het zelf
3. De verre en nabije dood
4. De dood van de ander
5. De onzichtbare dood

1. ‘De getemde dood’ (ca 500-1200)

- De dood is geen individueel lot, maar omringd met rituelen:
  - verbondenheid met familie en gemeenschap (publieke gebeurtenis)
  - schakel tussen verleden en toekomst (continuïteit van het ras)
- Volledige aanvaarding van de dood; fysieke nabijheid van de doden in steden en kerken
- Het blinde geweld van de natuur getemd (aanvaardbaar gemaakt) door rituelen
- Wachten op Christus’ Terugkeer en belofte van de eeuwige gelukzaligheid: de dood als vredige slaap, als ‘wachtkamer’

De rust van een ridder, Salisbury Cathedral

Gerrit van Houckgeest, Oude Kerk Delft, detail

Kerkplattegrond van de graven

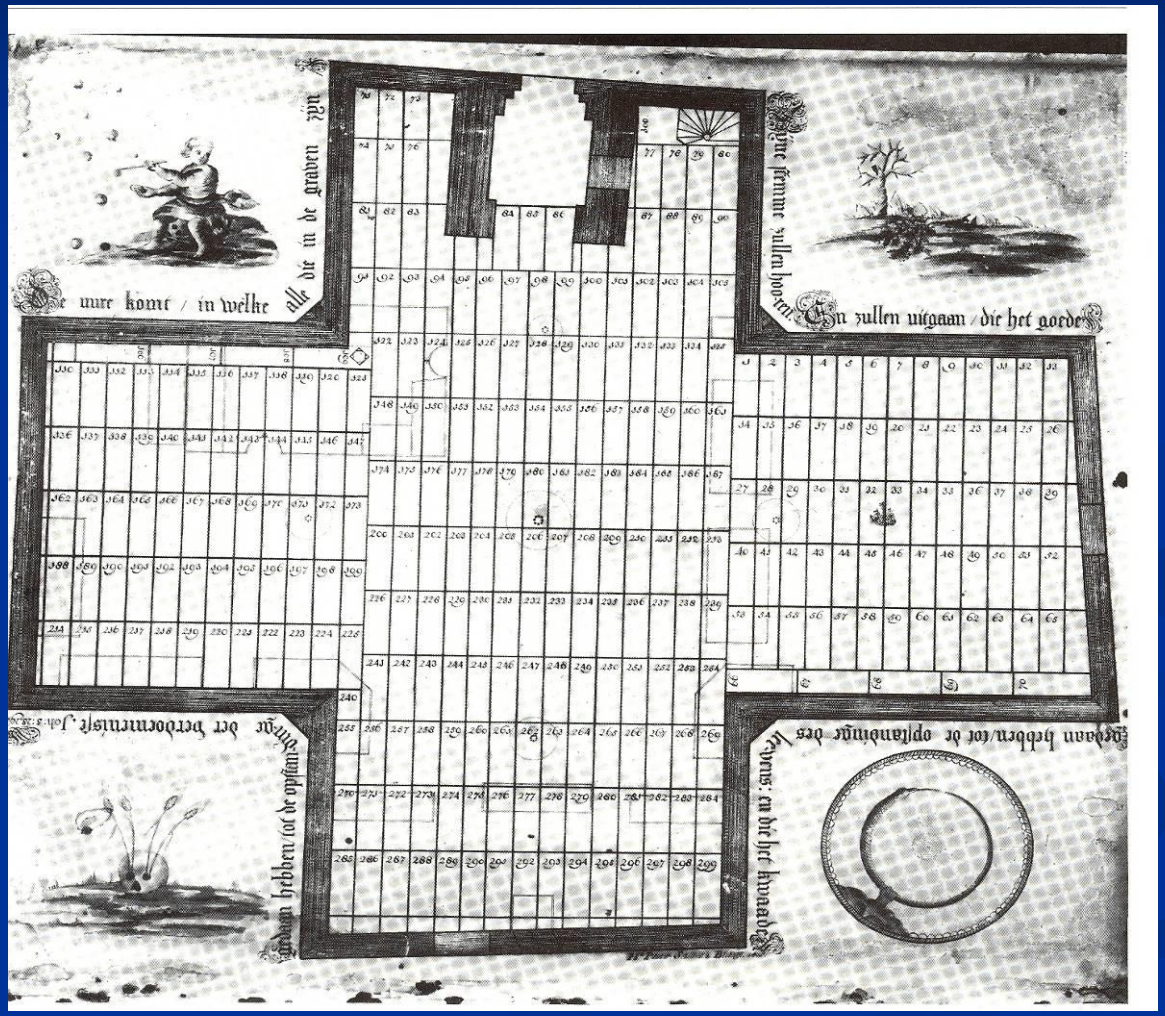

De Terugkeer van Christus: collectieve wederopstanding

De Terugkeer van Christus: eeuwige gelukzaligheid

2. 'De dood van het zelf' (ca 1200-1500)

- Verschuiving van de dood als collectief, anoniem lot naar de dood van de individuele identiteit. Gedachte van de ziel als zetel van de (unieke) individualiteit
- *Danse macabre*: uitdrukking van de angst voor de dood en de passie voor het leven, alsmede van het pijnlijke besef als mens tekort te schieten
- *Ars moriendi*: rituele uitdrukking van de nieuwe preoccupatie met de individuele dood en het finale oordeel op basis van het sterfbed
- De aandacht verschuift van Christus' Terugkeer naar het Laatste Oordeel

‘Transi’: persoonlijke aftakeling

De triomf van de dood

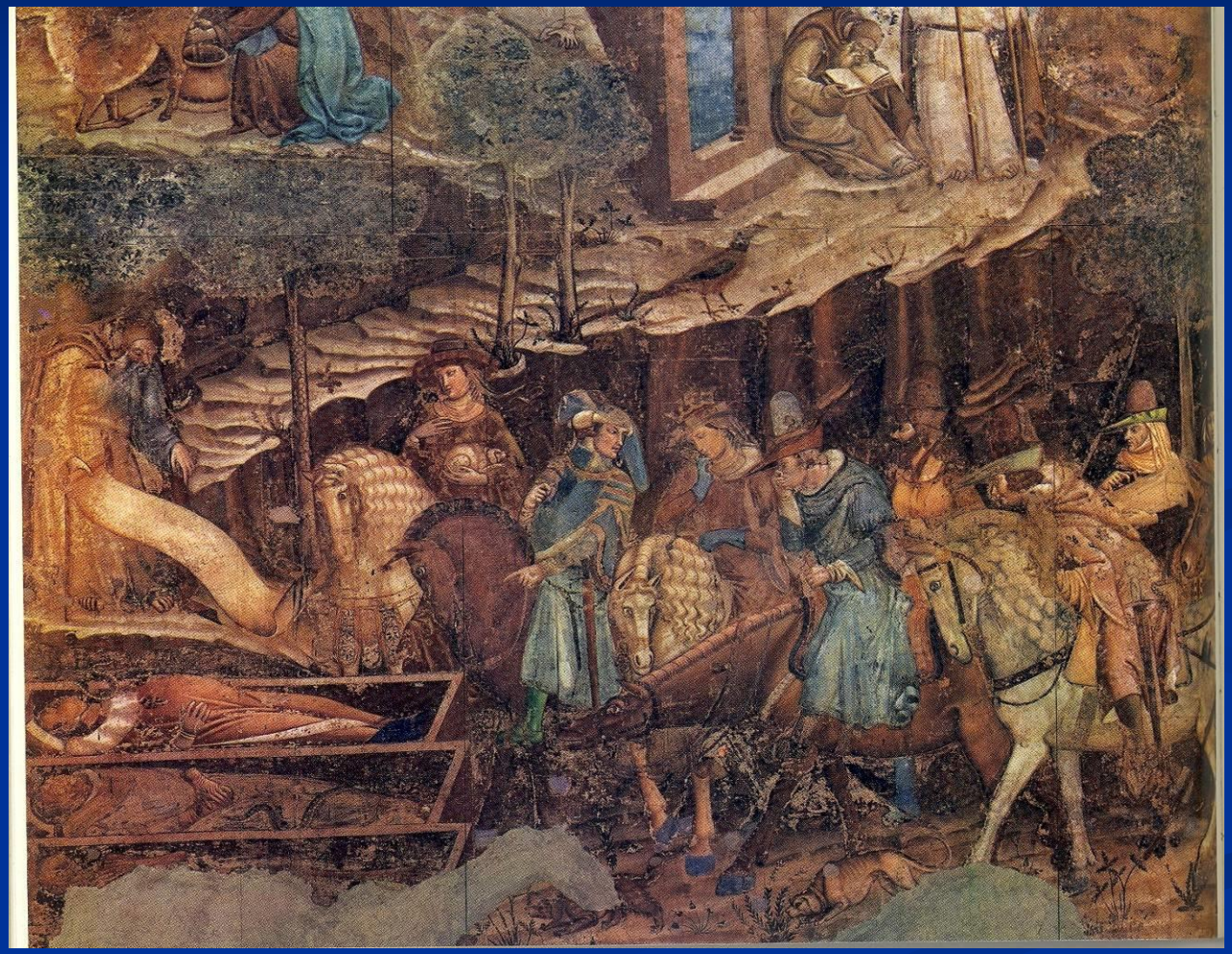

Danse macabre: angst voor de dood

Danse macabre (Totentanz): passie voor het leven

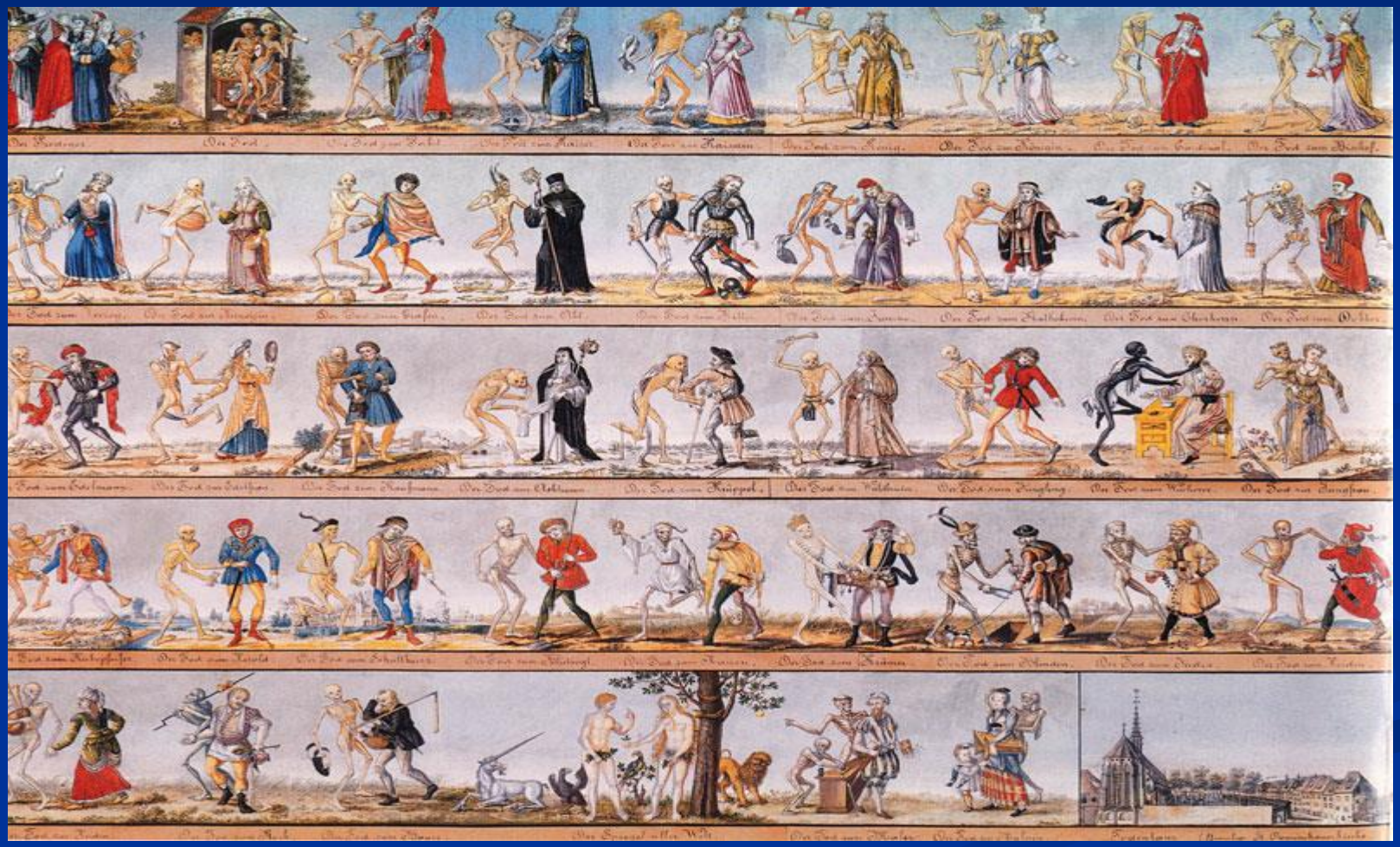

Ars moriendi: verzoeking door hoogmoed

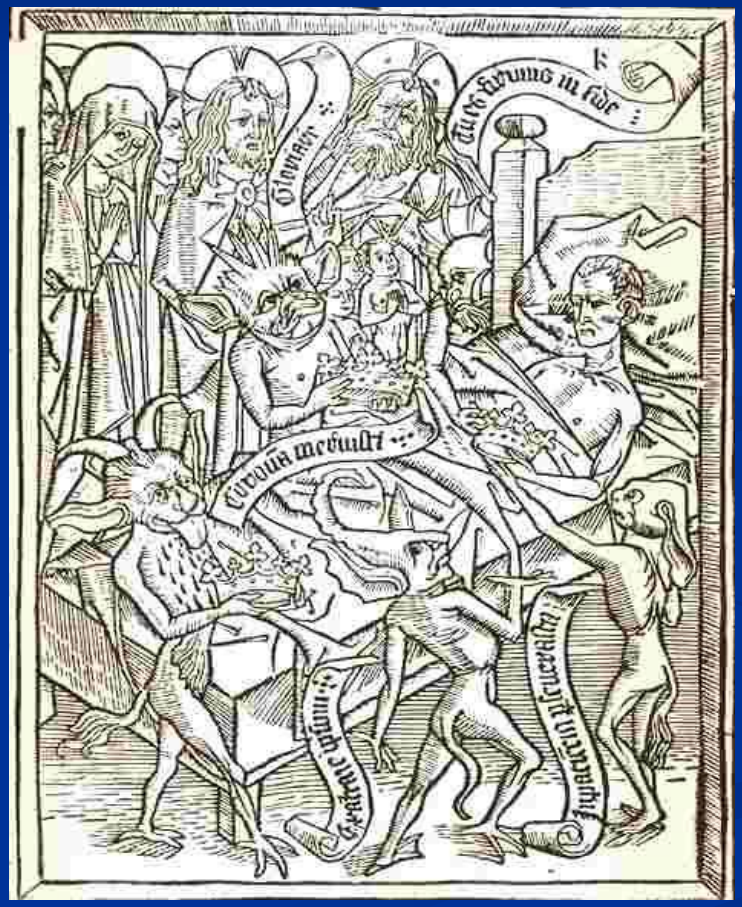

Ars moriendi: troost door deemoed

‘In Uw handen, mijn Heer, leg ik mijn geest’

Aartsengel Michaël weegt de zielen

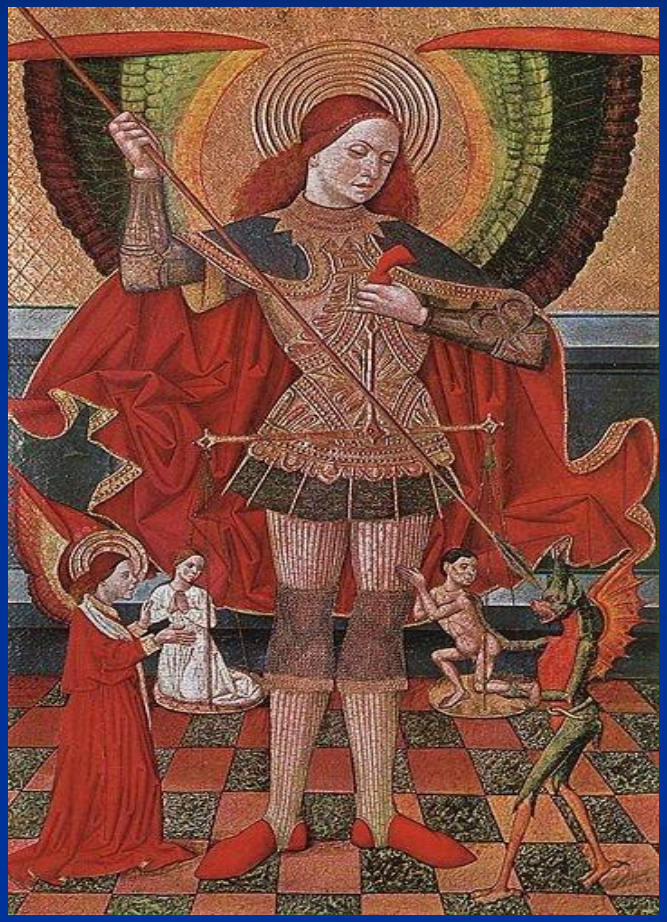

Michelangelo, Het Laatste Oordeel

Michelangelo, Het Laatste Oordeel

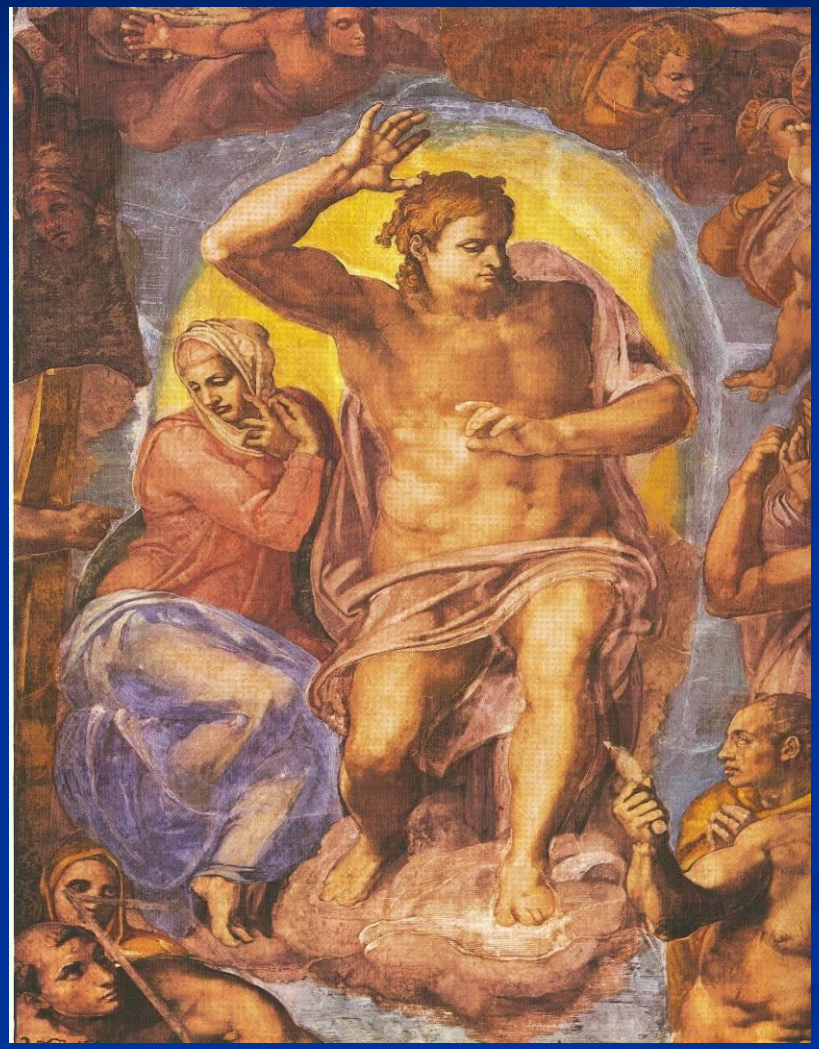

Dante, Divina comedia

De hel, Canto 3:

Hier komt men in het oord der folteringen,
Hier komt men waar de zondaar eeuwig lijdt,
Hier komt men onder de verworpelingen.
(…)
Niets is er voortgebracht in het verleden
Of het had eeuwigheid; ook ik duur voort;
Er is geen hoop voor wie hier binnentreden.

3. De verre en nabije dood (ca 1500-1780)

- Invloed van Reformatie en Contra-Reformatie
- Niet alleen het sterfbed, maar *het hele leven* is maatgevend bij het Laatste Oordeel
- Gedenk te sterven; weest altijd voorbereid
- Soberheid en ingetogenheid als levensmotto
- Begin van de 'ongetemde dood'; eerste tekenen van de moderne angst voor de dood

Vanitas

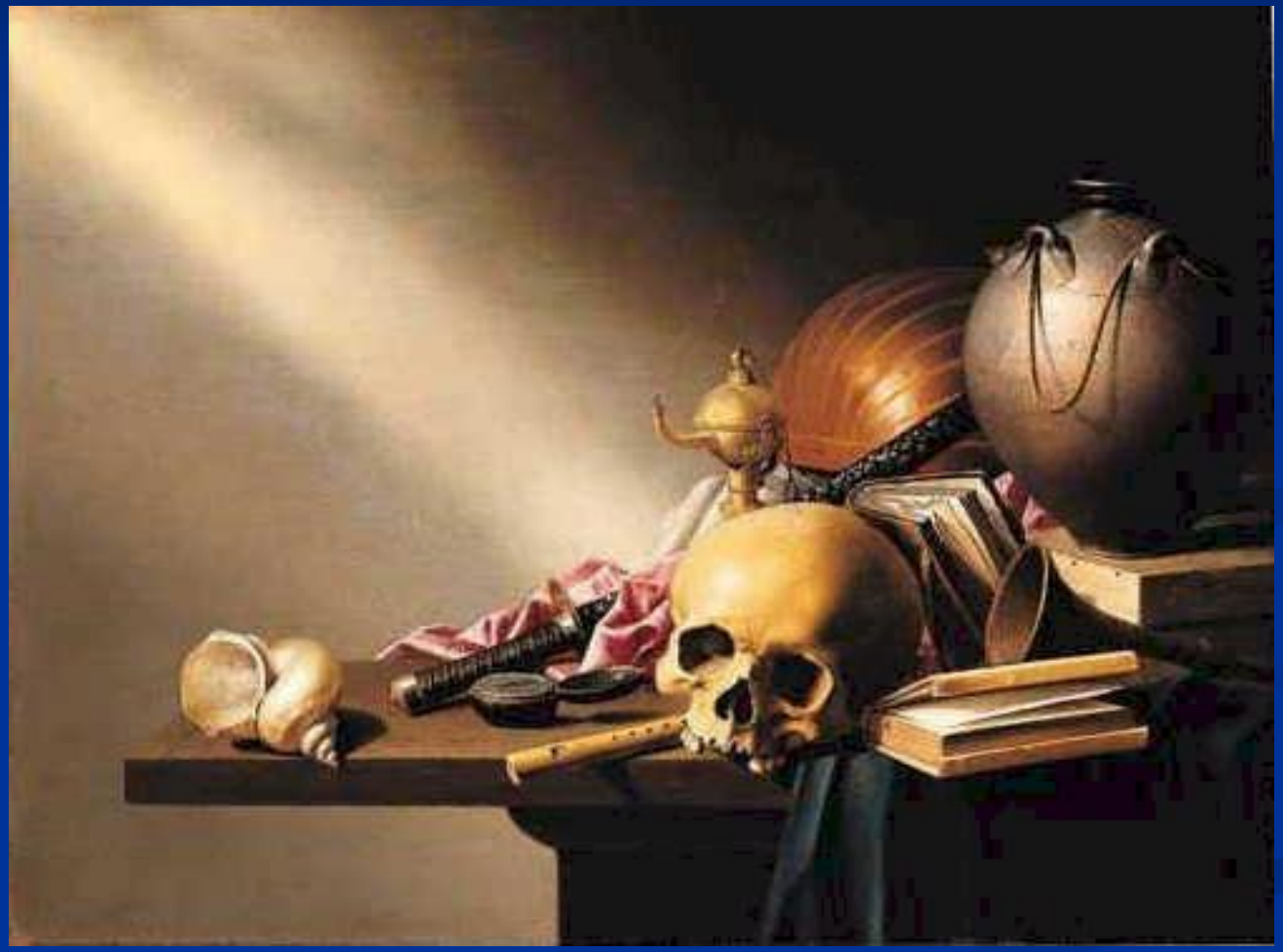

4. ‘De dood van de ander’ (ca 1780-1950)

- Voorheen wisselde de focus tussen het collectief en het zelf. Gevoelsrevolutie in de Romantiek: object werd de geliefde ander (partner, ouder, kind)
- De overlevenden treuren niet om de dood op zich maar om de fysieke scheiding van de overledene
- Geloof in beloning in de hemel of straf in de hel verdween naar achtergrond. In plaats daarvan een voortzetting van de aardse betrekkingen. De dood kan de band met de overledene nooit doorbreken
- De nieuwe dodencultus verhulde / ontkende de dood

Grafsculptuur Milaan

Grafsculptuur Verona

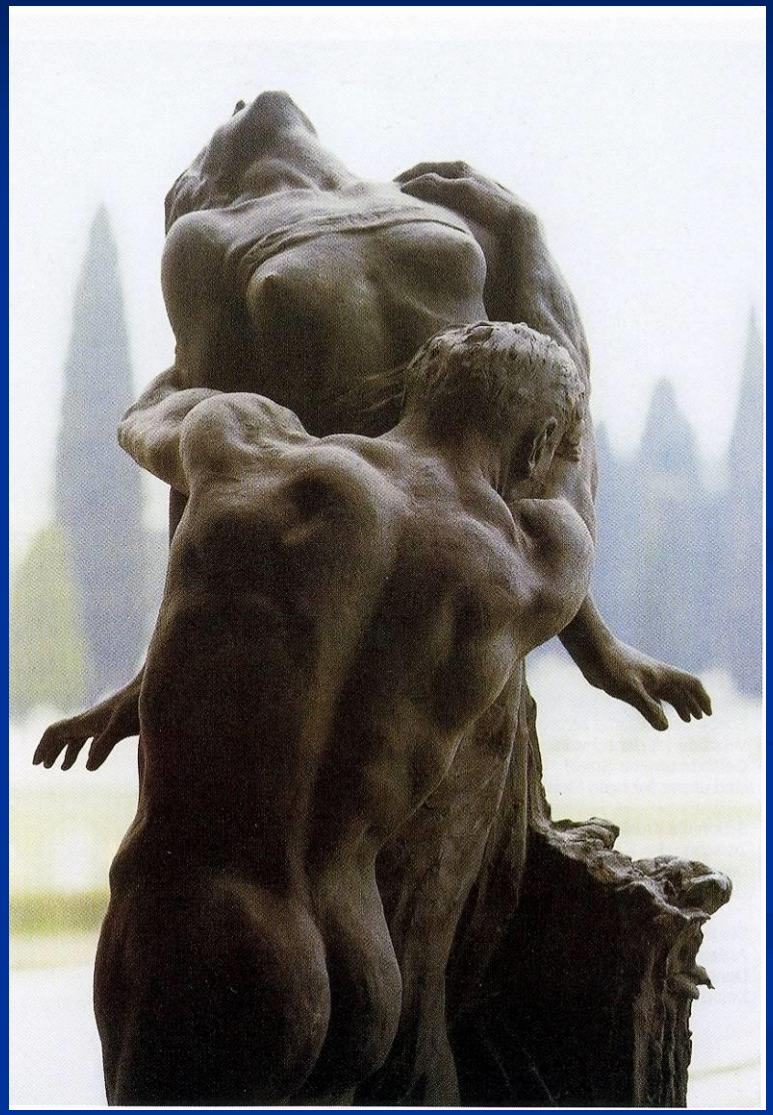

Grafsculptuur Berlijn

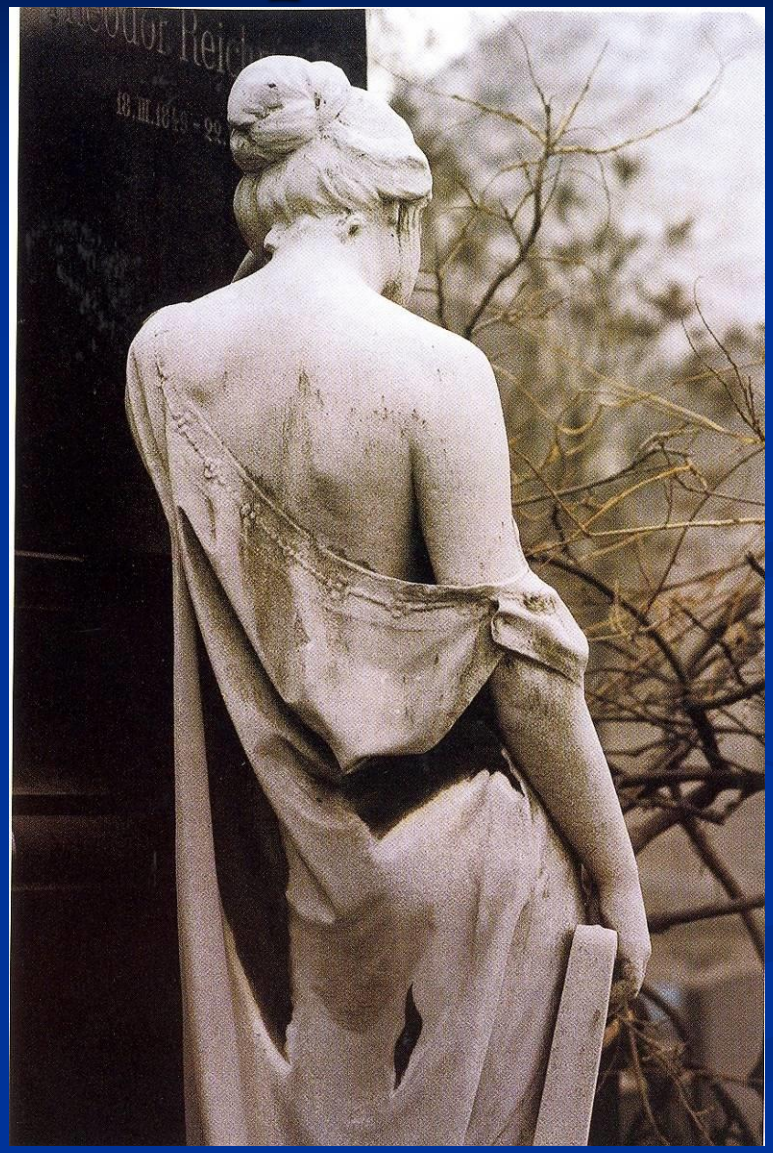

5. ‘De onzichtbare dood’ (ca 1950-heden)

- De gemeenschap vervangen door een massa geatomiseerde individuen. De dood verdwenen uit de intimiteit van de gemeenschap of de familie. Sterven is een private gebeurtenis in een ziekenhuis, onder supervisie van professionals
- Rationalisering en medicalisering van de dood: medische technologie en biologisering ontslaan de mens van de opdracht tot intimiteit
- Juridisering van de dood: reglementering van het onbenoembare
- Uitbanning en ontkenning van de dood. Paradox: doordat de natuur wordt getemd (door technologie), wordt de dood weer ‘wild’ en afschrikwekkend

Bert Keizer, verpleeghuisarts

‘Leven’, het negentiende-eeuwse concept, is biochemie geworden. Een groot deel van wat wij ‘medisch te ver gaan’ noemen, vindt zijn grond in het adagium van de hedendaagse arts: zolang er biochemie is, is er hoop

We weten niet goed meer wat we doen en waarom, en daarom kijken we maar naar wat onze moleculen doen

- uit: Bert Keizer, *Het refrein is Hein*

Max Weber,
Wetenschap als beroep (1919)

'De algemene vooronderstelling van het medische bedrijf is, triviaal gezegd, dat de opdracht het leven te behouden en het lijden zoveel mogelijk te verminderen, omarmd wordt. En dat is problematisch. De medicus houdt met zijn middelen de doodzieke patiënt in leven, ook al smeekt die van zijn leven te worden verlost (…) Maar de vooronderstellingen van de geneeskunde en het Wetboek van Strafrecht verhinderen de arts ervan af te wijken. Of het leven levenswaardig is en wanneer, daarnaar vraagt de geneeskunde niet'

De macht en de grenzen van de geneeskunst: de Eed van Hippocrates (KNMG, 2003)

Ik zweer/beloof dat ik de geneeskunst zo goed als ik kan zal uitoefenen ten dienste van mijn medemens. Ik zal zorgen voor zieken, gezondheid bevorderen en lijden verlichten
Ik stel het belang van de patiënt voorop en eerbiedig zijn opvattingen. Ik zal aan de patiënt geen schade doen

(…)
Ik zal de geneeskundige kennis van mijzelf en anderen bevorderen. *Ik erken de grenzen van mijn mogelijkheden*

(…) [mijn cursivering; FH]

‘De arts staat in de behandelmodus’
(enquête onder KNMG ledenpanel, 2012)

- Twee op de drie artsen vindt dat artsen patiënten in de laatste levensfase langer doorbehandelen dan wenselijk is
- Ze zien vier belangrijke redenen voor overbehandeling:
  - de arts staat ‘in de behandelmodus’ en wil graag behandelen, zoals hem dat geleerd is
  - de patiënt legt zich er niet bij neer dat hij zal sterven
  - de patiënt heeft te hoge verwachtingen van de behandeling
  - de familie wil dat de arts alles doet om het leven van hun dierbare te rekken

Sherwin Nuland over 'het moderne sterven'

- De technologische arts beschikt over hoogwaardige biomedische kennis, de huisarts heeft een grote vertrouwdheid met de levenswaarden van de stervende mens

- 'De waardigheid die we zoeken in de dood moet gevonden worden in de waardigheid waarmee we geleefd hebben. De *ars moriendi* is de *ars vivendi*. De eerlijkheid en deugd van het leven dat ten einde loopt, is de ware graadmeter van ons sterven'

Nuland bepleit:

- Aanvaarding (van de dood)
- Niet het leven rekken, maar *waardevol* maken
- Intimiteit (sterfomgeving)

Terug naar de Middeleeuwen?

Nee natuurlijk. Maar ze kunnen ons (zowel artsen als patiënten) wel iets leren:

- Aanvaarding van de levenscyclus
- Levenskunst in plaats van doodsangst

Ter overdenking:
de getemde en de ongetemde dood